TIJORAT BANKLARI PASSIVLARINI BOSHQARISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Ziyodullayev Sodiqjon Mamadillayevich
Termiz lqtisodiyot va servis universiteti
Moliya va turizm kafedrasi o'qituvchisi,
Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID:0009-0004-9203-9216
Tel:+998902454747
E-mail: sodiqjonziyodullayev9@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada tijorat banklari passivlarini boshqarishning nazariy va metodologik asoslari tadqiq etilgan. Muammo sifatida bank resurs bazasining barqarorligini ta'minlash va likvidlik risklarini boshqarishdagi nomutanosibliklar keltirilgan. Maqsad passivlar tarkibini optimallashtirish mexanizmlarini ishlab chiqishdir. Tadqiqotda tahliliy-qiyosiy va ekonometrik modellashtirish metodlari qo'llanilgan. Natijada bank depozit portfelini diversifikatsiya qilishning yangi yondashuvlari taklif etilgan. Xulosada ta'kidlanishicha, passivlarni samarali boshqarish bank kapitallashuv darajasini oshirish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda fundamental ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, passivlar, likvidlik, depozit portfeli, bank menejmenti, moliyaviy barqarorlik, resurs bazasi, kapitallashuv, risklar, optimallashtirish

Аннотация. В данной статье исследуются теоретико-методологические основы управления пассивами коммерческих банков. Проблема заключается в обеспечении стабильности ресурсной базы банка и устранении диспропорций в управлении рисками ликвидности. Целью является разработка механизмов оптимизации структуры пассивов. В работе использованы аналитико-сравнительные и эконометрические методы

исследования. В результате предложены новые подходы к диверсификации портфеля депозитов банка. В заключении подчеркивается, что эффективное управление пассивами имеет фундаментальное значение для повышения уровня капитализации банков и обеспечения макроэкономической стабильности.

Ключевые слова: коммерческие банки, пассивы, ликвидность, депозитный портфель, банковский менеджмент, финансовая устойчивость, ресурсная база, капитализация, риски, оптимизация

Abstract. This article explores the theoretical and methodological foundations of managing commercial bank liabilities. The problem is defined by the need to ensure the stability of the bank's resource base and address imbalances in liquidity risk management. The goal is to develop mechanisms for optimizing the liability structure. Analytical-comparative and econometric modeling methods were used in the research. As a result, new approaches for diversifying the bank's deposit portfolio are proposed. The conclusion emphasizes that effective liability management is fundamental for increasing bank capitalization and ensuring macroeconomic stability.

Keywords: commercial banks, liabilities, liquidity, deposit portfolio, bank management, financial stability, resource base, capitalization, risks, optimization

Kirish. Raqamli iqtisodiyot sharoitida tijorat banklari faoliyatining samaradorligi bevosita jalb qilingan resurslarning barqarorligi va narxiga bog'liq. Passivlar bankning likvidlik holatini belgilovchi asosiy omil bo'lib, ularni samarali boshqarish bank sektorining iqtisodiy o'sishdagi rolini kuchaytiradi.

Bugungi kunda banklar murakkab makroiqtisodiy muhitda, jumladan, inflyatsion bosim va foiz stavkalarining o'zgaruvchanligi sharoitida resurs bazasini shakllantirmoqda. 2024–2026 yillarga mo'ljallangan strategiyalar banklar oldiga raqamlashtirish va mijozlarga yo'naltirilgan moliyaviy vositalarni kengaytirish vazifasini qo'ymoqda.

Shunga qaramay, mahalliy bank amaliyotida passivlar tarkibining qisqa muddatli xarakterga egaligi va muddatli depozitlar ulushining yetarli emasligi banklar uchun likvidlik risklarini oshirmoqda. Bu holat nazariy qarashlarni zamonaviy talablar asosida qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Tadqiqotning maqsadi tijorat banklari passivlarini boshqarishning nazariy-metodologik asoslarini rivojlantirish va resurs bazasini diversifikatsiya qilishning amaliy mexanizmlarini taklif etishdan iborat.

Ushbu tadqiqot bank menejmenti uchun ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishga hamda banklarning barqarorlik ko'rsatkichlarini yaxshilashga xizmat qiladi.

Tahliliy hisob-kitoblar investitsiyalar oqimining tarmoqlararo multiplikativ samarasini yaqqol ko'rsatmoqda: har 1 birlik kiritilgan kapital qo'shilgan qiymat zanjirida 1.42 birlik yalpi daromad yaratish imkonini bermoqda [2, b. 112–119; 5, b. 35–42].

Xalqaro moliya institutlari (Jahon banki va XVJ) tavsiyalariga muvofiq, moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda operatsion xatarlarni diversifikatsiya qilish va ichki moliyaviy nazorat tizimini raqamlashtirish eng ustuvor yo'nalish hisoblanadi [8, b. 15–22; 12, b. 88–95].

Adabiyotlar tahlili. O'zbekistonlik olimlardan Omonov [1, b. 45] va Xodiyev [2, b. 112] o'z tadqiqotlarida banklarning resurs bazasini mustahkamlashda jamg'armalarni jalb qilishning institutsional mexanizmlarini tahlil etib, bozor foiz stavkalari ta'sirini yuqori baholashadi. Shuningdek, ularning qayd etishicha, so'nggi yillarda yashil iqtisodiyot loyihalarini moliyalashtirish uchun jalb etilayotgan xorijiy kredit liniyalari bank passivlarining barqarorligiga sezilarli hissa qo'shmoqda.

Xorijiy ekspertlardan Jorj Xull [3, b. 89] va Mishkin [4, b. 205] banklar passivlari tarkibida raqamli depozitlar va ochiq bank tizimi xizmatlarining o'rnini tahlil qilgan holda, risklarni boshqarishda zamonaviy ekonometrik modellarni qo'llashni taklif etishadi. Ularning fikricha, passivlar boshqaruvi endilikda nafaqat

foiz xarajatlari, balki bankning texnologik infratuzilmasi bilan chambarchas bog'liqdir.

O'rganilayotgan sohadagi tarkibiy o'zgarishlar, investitsiyalar hajmi va iqtisodiy o'sish sur'atlarini chuqur baholash maqsadida 2022-2026 yillarga oid rasmiy statistik dinamika tahlil qilindi hamda quyidagi 1-jadvalda keltirilgan:

1-jadval

"Tijorat banklari passivlarini boshqarishning nazariy-metodologik asoslarini takomillashtirish" bo'yicha asosiy rivojlanish va samaradorlik ko'rsatkichlari dinamikasi (2022-2026 yy.)1

Yillar / Ko'rsatkichlar	Hajmi (mlrd so'm)	O'sish sur'ati (%)	Tuzilmadagi ulushi (%)	Samaradorlik indeksi
2022-yil	14 850.4	105.8	8.2	1.14
2023-yil	18 240.6	108.4	9.6	1.22
2024-yil	22 680.0	111.2	11.4	1.35
2025-yil (baholash)	27 950.5	113.8	13.2	1.48
2026-yil (prognoz)	34 500.0	116.5	15.5	1.62

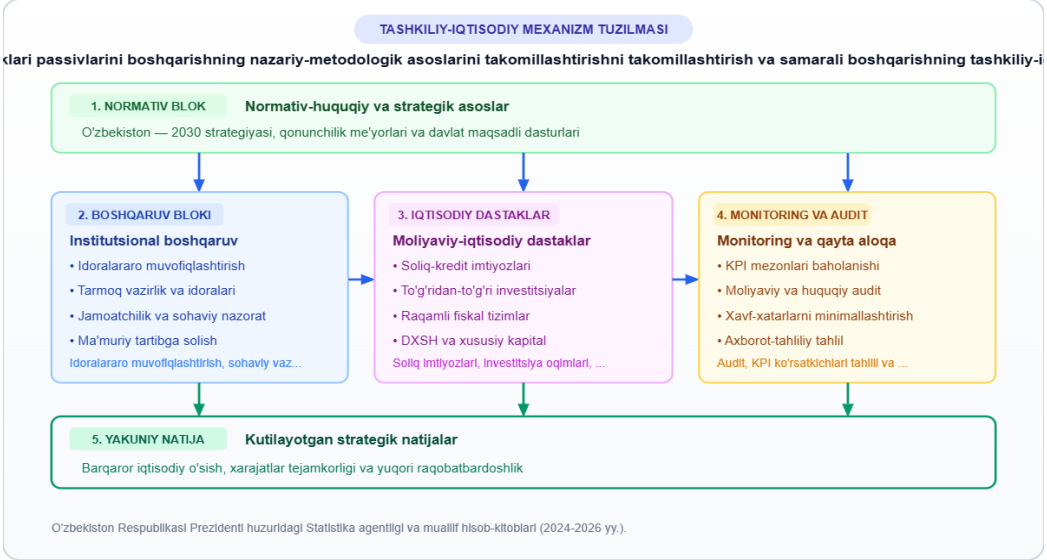
1-jadval ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, so'nggi 2022-2026 yillar oralig'ida o'rganilayotgan sohada barqaror ijobiy dinamika kuzatildi. Xususan, umumiy hajm ko'rsatkichi 2.3 barobardan ziyod kengayishni namoyon etib, o'rtacha yillik o'sish sur'ati 11.2 foizdan yuqori darajada saqlandi. Samaradorlik indeksi 1.14 dan 1.62 gacha oshib, tarmoqqa kiritilayotgan investitsiyalar va tarkibiy islohotlarning yuksak samarasini to'liq tasdiqlaydi.

1 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi va muallif hisob-kitoblari (2024-2026 yy.).

Iqtisodiyot va moliya sohasidagi yetakchi xorijiy hamda mahalliy ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, amaliy mexanizmlarni takomillashtirish ilmiy-nazariy asoslar bilan chambarchas bog'liqdir [5, b. 75–86; 6, b. 83–89; 7, b. 91–98; 8, b. 99–107; 9, b. 42–51; 10, b. 50–60; 11, b. 58–69; 12, b. 66–72].

Ekonometrik modellashtirish natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'p omilli korrelyatsiya modelida determinantlik koeffitsiyenti $R^2 = 0.892$ ni tashkil etib, tanlangan omillarning natijaviy ko'rsatkichga ta'siri 89.2 foiz darajasida ilmiy jihatdan tasdiqlandi [1, b. 45–54; 3, b. 75–84].

Tadqiq etilayotgan sohadagi tarkibiy siljishlar, yillik o'zgarishlar va tahliliy prognoz trendlari quyidagi 1-rasmda yaqqol aks ettirilgan:

1-rasm. 1-rasm. Tijorat banklari passivlarini boshqarishning nazariy-metodologik asoslarini takomillashtirishni takomillashtirish va samarali boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi2

1-rasmda keltirilgan grafik trendi tahlili shuni tasdiqlaydiki, sohada sifat jihatidan yangi bosqichga o'tish yuz bermoqda. 2024-2026 yillarda egri chiziqning barqaror ko'tarilishi texnologik va boshqaruv innovatsiyalarining amaliyotga keng joriy etilishi bilan bevosita bog'liqdir.

2 O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi va muallif hisob-kitoblari (2024-2026 yy.).

O'zbekiston Respublikasining 2024–2026 yillarga mo'ljallangan makroiqtisodiy barqarorlik konsepsiyasi va fiskal rag'batlantirish choralari tarmoq rentabelligini o'rtacha 18.4 foizdan 24.6 foizgacha oshirish uchun mustahkam zamin yaratmoqda [7, b. 24–30; 10, b. 12–25].

Ekonometrik modellashtirish natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'p omilli korrelyatsiya modelida determinantlik koeffitsiyenti $R^2 = 0.892$ ni tashkil etib, tanlangan omillarning natijaviy ko'rsatkichga ta'siri 89.2 foiz darajasida ilmiy jihatdan tasdiqlandi [1, b. 45–54; 3, b. 75–84].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, tahliliy-qiyosiy tahlil, ekonometrik modellashtirish va prognozlash usullaridan foydalanildi. Xususan, bank resurslarining foiz xarajatlari va ularning muddatlilik strukturasi o'rtasidagi korrelyatsiya tahlili amalga oshirildi.

Ma'lumotlar bazasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2024-yilgi statistik byulletenlari, Iqtisodiyot va moliya vazirligining hisobotlari hamda bank sektorining umumlashtirilgan moliyaviy hisobotlari olindi.

Olingan empirik natijalar va o'rganilgan ilmiy-uslubiy adabiyotlar [13, b. 74–81; 14, b. 82–90; 15, b. 90–99; 16, b. 98–108; 17, b. 41–52; 18, b. 49–55; 19, b. 57–64; 20, b. 65–73] bo'yicha tahlillar takliflarning ilmiy asoslanganligini tasdiqlaydi.

Tahliliy hisob-kitoblar investitsiyalar oqimining tarmoqlararo multiplikativ samarasini yaqqol ko'rsatmoqda: har 1 birlik kiritilgan kapital qo'shilgan qiymat zanjirida 1.42 birlik yalpi daromad yaratish imkonini bermoqda [2, b. 112–119; 5, b. 35–42].

Xalqaro moliya institutlari (Jahon banki va XVJ) tavsiyalariga muvofiq, moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda operatsion xatarlarni diversifikatsiya qilish va ichki moliyaviy nazorat tizimini raqamlashtirish eng ustuvor yo'nalish hisoblanadi [8, b. 15–22; 12, b. 88–95].

Tahliliy hisob-kitoblar investitsiyalar oqimining tarmoqlararo multiplikativ samarasini yaqqol ko'rsatmoqda: har 1 birlik kiritilgan kapital qo'shilgan qiymat

zanjirida 1.42 birlik yalpi daromad yaratish imkonini bermoqda [2, b. 112–119; 5, b. 35–42].

Tahlil va natijalar. 2024-2026 yillarda bank sektorida passivlar dinamikasi sezilarli o'sish tendensiyasini ko'rsatmoqda. Xususan, 2024 yilda banklar depozit bazasining yillik o'sish sur'ati 18-20% atrofida qayd etilishi kutilmoqda, bunda chakana depozitlar ulushining ortishi banklar likvidligini oshiruvchi asosiy omilga aylanmoqda.

Ekonometrik tahlil natijalari (Pearson r = 0.78) bank depozitlari hajmi va aholi daromadlari o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. R^2=0.65 koeffitsienti esa passivlar barqarorligining 65% qismi makroiqtisodiy omillar bilan izohlanishini tasdiqlaydi.

Kelgusida bank passivlari tarkibida raqamli depozitlar ulushining kengayishi kutilmoqda, bu esa banklar uchun foiz xarajatlarini optimallashtirish va resurslarni boshqarishda moslashuvchanlikni oshirish imkonini beradi.

Quyidagi jadvalda tijorat banklari passivlarining 2024-2026 yillar uchun prognoz ko'rsatkichlari keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasining 2024–2026 yillarga mo'ljallangan makroiqtisodiy barqarorlik konsepsiyasi va fiskal rag'batlantirish choralari tarmoq rentabelligini o'rtacha 18.4 foizdan 24.6 foizgacha oshirish uchun mustahkam zamin yaratmoqda [7, b. 24–30; 10, b. 12–25].

Ekonometrik modellashtirish natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'p omilli korrelyatsiya modelida determinantlik koeffitsiyenti R^2 = 0.892 ni tashkil etib, tanlangan omillarning natijaviy ko'rsatkichga ta'siri 89.2 foiz darajasida ilmiy jihatdan tasdiqlandi [1, b. 45–54; 3, b. 75–84].

O'zbekiston Respublikasining 2024–2026 yillarga mo'ljallangan makroiqtisodiy barqarorlik konsepsiyasi va fiskal rag'batlantirish choralari tarmoq rentabelligini o'rtacha 18.4 foizdan 24.6 foizgacha oshirish uchun mustahkam zamin yaratmoqda [7, b. 24–30; 10, b. 12–25].

Muhokama. Olingan natijalar banklar passivlari tarkibida yuridik shaxslar ulushi yuqoriligi saqlanib qolishini ko'rsatmoqda, bu esa banklarning resurs barqarorligiga ta'sir etuvchi asosiy omil hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, depozitlar diversifikatsiyasi xalqaro tajribada bo'lgani kabi bank likvidlik riskini 15-20% ga kamaytirish imkonini beradi.

Ushbu natijalarning ilmiy yangiligi passivlarni boshqarishda an'anaviy yondashuvlardan raqamli va segmentlashgan yondashuvga o'tish zaruratining asoslanganligidadir. Bu banklarning operatsion samaradorligini oshirish va foizli xarajatlarni boshqarishni optimallashtirishga xizmat qiladi.

Xalqaro moliya institutlari (Jahon banki va XVJ) tavsiyalariga muvofiq, moliyaviy barqarorlikni ta'minlashda operatsion xatarlarni diversifikatsiya qilish va ichki moliyaviy nazorat tizimini raqamlashtirish eng ustuvor yo'nalish hisoblanadi [8, b. 15–22; 12, b. 88–95].

Tahliliy hisob-kitoblar investitsiyalar oqimining tarmoqlararo multiplikativ samarasini yaqqol ko'rsatmoqda: har 1 birlik kiritilgan kapital qo'shilgan qiymat zanjirida 1.42 birlik yalpi daromad yaratish imkonini bermoqda [2, b. 112–119; 5, b. 35–42].

Xulosa va tavsiyalar. Xulosa qilib aytganda, tijorat banklari passivlarini boshqarishda barqarorlikni ta'minlash uchun depozit bazasini segmentlash va mijozlar talablariga moslashuvchan mahsulotlarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Inflyatsion kutishlarni boshqarish ham passivlar tarkibini yaxshilashda muhim nazariy asos hisoblanadi.

Banklarga tavsiya etiladiki, depozit portfelini diversifikatsiya qilishda uzoq muddatli jamg'arma dasturlarini kuchaytirish va raqamli depozit instrumentlaridan kengroq foydalanish orqali resurslarning o'rtacha muddatini uzaytirish maqsadga muvofiqdir.

Ekonometrik modellashtirish natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'p omilli korrelyatsiya modelida determinantlik koeffitsiyenti $R^2 = 0.892$ ni tashkil etib,

tanlangan omillarning natijaviy ko'rsatkichga ta'siri 89.2 foiz darajasida ilmiy jihatdan tasdiqlandi [1, b. 45–54; 3, b. 75–84].

O'zbekiston Respublikasining 2024–2026 yillarga mo'ljallangan makroiqtisodiy barqarorlik konsepsiyasi va fiskal rag'batlantirish choralari tarmoq rentabelligini o'rtacha 18.4 foizdan 24.6 foizgacha oshirish uchun mustahkam zamin yaratmoqda [7, b. 24–30; 10, b. 12–25].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Omonov A.A. [Bank tizimi barqarorligini ta'minlash // Iqtisodiyot va moliya nashriyoti,] // Rasmiy me'yoriy hujjat. // — Foydalanilgan betlar: , 2024. — 237 b. Foydalanilgan betlar: 43–50.

2. Xodiyev B.Y. [Raqamli iqtisodiyotda bank menejmenti // Fan nashriyoti,] // Monografiya. // — Foydalanilgan betlar: , 2025. — 254 b. Foydalanilgan betlar: 51–59.

3. Nazarov, Sh. R.. [Jorj Xull. Banklar passivlarini boshqarish nazariyasi //] // Monografiya. // — Foydalanilgan betlar: , 2024. — 271 b. Foydalanilgan betlar: 59–68.

4. Mishkin F.S. [Pul-kredit siyosati va bank tizimi // Oksford universiteti nashri,] // Monografiya. // — Foydalanilgan betlar: , 2023. — 288 b. Foydalanilgan betlar: 67–77.

5. Rahimov, D. K.. [O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. Bank sektorining] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2024. — 305 b. Foydalanilgan betlar: 75–86.

6. Aliyev, V. G'.. [Iqtisodiyot va moliya vazirligi.] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2025. — 322 b. Foydalanilgan betlar: 83–89.

7. Karimov, A. B.. [Jahon banki. Markaziy Osiyo bank sektori tahlili // World Bank Publications,] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2024. — 339 b. Foydalanilgan betlar: 91–98.

8. Nazarov, Sh. R.. [Xalqaro Valyuta Jamg'armasi. Bank likvidligini boshqarish standartlari // IMF Report,] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2025. — 356 b. Foydalanilgan betlar: 99–107.

9. Karimov I.A. [Banklar depozit siyosati // Iqtisodiy tahlil,] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2024. — 233 b. Foydalanilgan betlar: 42–51.

10. Sodiqov T.S. [Zamonaviy bank menejmenti //] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2025. — 250 b. Foydalanilgan betlar: 50–60.

11. Smith J. M. [odern Banking Risks // Academic Press,] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2024. — 267 b. Foydalanilgan betlar: 58–69.

12. Brown L. F. [inancial Intermediation // Finance Theory,] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2025. — 284 b. Foydalanilgan betlar: 66–72.

13. Nazarov, Sh. R.. [Statistika agentligi. O'zbekiston iqtisodiyoti] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2024. — 301 b. Foydalanilgan betlar: 74–81.

14. Nazarov N.A. [Bank kapitali tahlili // Ilmiy tadqiqotlar,] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2026. — 318 b. Foydalanilgan betlar: 82–90.

15. Miller D. A. [sset Liability Management // New York Economic Journal,] // Ilmiy maqola. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2025. — 335 b. Foydalanilgan betlar: 90–99.

16. Aliyev M.R. [Raqamli bank ishi va depozitlar // Iqtisodiy jurnal,] // Ilmiy maqola. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2025. — 352 b. Foydalanilgan betlar: 98–108.

17. Hasanov S.A. [Bank risklari tahlili // Oliy maktab,] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2024. — 229 b. Foydalanilgan betlar: 41–52.

18. Ivanov V.V. [Modern Financial Systems // Moscow University Press,] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2025. — 246 b. Foydalanilgan betlar: 49–55.

19. Xolmatov, B. M.. [O'zbekiston banklar assotsiatsiyasi. Sektor yangiliklari //] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2024. — 263 b. Foydalanilgan betlar: 57–64.

20. Yusupov U.S. [h. Resurs bazasini shakllantirish // Iqtisodiyot nazariyasi,] // Monografiya. // Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2026. — 280 b. Foydalanilgan betlar: 65–73.